दलित महिलाको घरायसी निर्णय क्षमता

समाजशास्त्रीय अध्ययन

(अर्मला, कास्की)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत
पृथ्वीनारायण बहुमुखी क्याम्पस, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको आठौं पत्रको
प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरिएको

शोधपत्र

शोधार्थी

कमलज्योती कोईराला

भर्ना रोल नं. : ६२/०६४

रजिष्ट्रेशन नं. : ६–२–४८–३८०९–२००४

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

२०७१

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा समाजशास्त्र ⁄मानवशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको उपाधिको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको लागि मेरो निर्देशन र सुपरिवेक्षणमा कमलज्योती कोइरालाले “दलित महिलाको घरायसी निर्णय प्रक्रिया” विषयमा यो शोध–पत्र तयार पार्नुभएको हो । उहाँको कार्यप्रति म सन्तुष्ट छु र प्रस्तुत शोध–पत्रलाई आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

शोधनिर्देशक

शान्ति भुषाल

समाजशास्त्र⁄मानवशास्त्र विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

मिति : ....

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा समाजशास्त्र /मानवशास्त्र विभागका छात्रा श्री कमल ज्योती कोईरालाले अर्मला गा.वि.स.को वार्ड नं ६ मा गरिएको स्थलगत अध्ययनमा आधारित रहेर समाजशास्त्र तर्फको पत्रको प्रयोजनका लागि यस विभागमा प्रस्तुत गर्नुभएको “ दलित महिलाको घरायसी निर्णय प्रक्रिया ” विषयक शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट समाजशास्त्रको स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उचित ठहराइएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

....

शान्ति भुषाल

शोधनिर्देशक

....

बाह्य परीक्षक

....

शान्ति भुषाल

(विभागीय प्रमुख)

मिति : ....

कृतज्ञताज्ञापन

नेपाल एक गरिव मुलुक हो । देशको आधा आकास ओगटेका महिलालाई विकासको पक्षबाट अलग्याइएको स्थिति छ । यति मात्र नभई पुरष प्रधान समाज रहेको हाम्रो नेपालमा महिलाहरुलाई निर्णय प्रक्रियाबाट अलग्याइएको पाईन्छ । महिलाहरु निर्णय प्रक्रियामा सानै उमेरबाट बञ्चित गरिएको पाईन्छ । दलित महिलाहरुको निर्णय प्रक्रियामा अझ कमी देखिएको छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय पृथ्वीनारायण क्याम्पस, मानविकी संकाय अर्न्तगत समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र विभाग एम.ए. दोस्रो वर्षको अनुसन्धान विषयको प्रयोगात्मक परीक्षाको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागी यो अध्ययन प्रतिवेदन तयार पारिएको हो ।

यो अध्ययन *प्राथमिक तहको उद्देश्य प्राप्तिमा अतिरिक्त क्रियाकलापहरुको व्यवस्थापन र यिनीहरुको सान्दर्भिकतामा* केन्द्रित भएर गरिएको छ । यस अध्ययन प्रस्तावना लेखनदेखि प्रतिवेदन तयार पार्ने क्रममा आफ्नो अमूल्य समय र गहन मार्गदर्शन गरी आवश्यक तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया तथा सन्दर्भ सामग्री संकलन गर्न र यस अध्ययनको प्रारुप तयार पारी अध्ययन कार्यलाई सफल पार्न सर-सल्लाह एवं कुशल निर्देशन प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरुआमा शान्तिभुषालज्यू म्याडम प्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

यसै गरी यस अध्ययनको क्रममा आवश्यक सूचनाहरु उपलब्ध गराउन सहयोग गर्ने मेरा साथि भोलानाथ अधिकारी ज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

अन्तमा यस अध्ययन कार्य सम्पन्न गर्न प्रत्यक्ष र परोक्ष रुपमा सहयोग गर्नु हुने विष्णु प्रसाद भट्टराई ज्यू प्रति विशेष धन्यवाद व्यत्त गर्न चाहन्छु । साथै गाविसका कर्मचारी वसन्त भट्टराई लगायत सबैमा शुभचिन्तकहरुमा कृतज्ञताज्ञापन सहित संकलित सामग्रीहरूलाई राम्रोसँग र होसियारीपूर्वक शुद्धताका साथ टंकण गरी सघाउने सिटी फोटो स्टुडियो बगर, पोखरा प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

मिति :

....

कमलज्योती कोइराला

विषय सूची

		पृष्ठ
सिफारिस पत्र		क
स्वीकृतिपत्र		ख
कृतज्ञता ज्ञापन		ग
तालिका सूची		छ
चित्र सूची		ज
शोध सार		झ
अध्याय – एक : परिचय		
१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्या कथन	४
१.३	अनुसन्धानको उद्देश्यहरु	५
१.४	अध्ययनको महत्व	५
१.५	अध्ययन सिमाहरु	५
१.६	अध्ययनको संगठनात्मक ढाँचा	५
अध्याय – दुई : साहित्य समिक्षा		
२.१	अवधारणागत सिंहावलोकन	७
२.२	सैदान्तिक पुनरावलोकन	१०
२.३	पूर्व साहित्य समिक्षा	१८
२.४	अवधारणागत खाँका	२२
अध्याय– तीन : अध्ययन विधि		
३.१	अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्य	२४
३.२	अनुसन्धान ढाँचा	२४
३.३	तथ्याङ्कहरुको श्रोत एवं प्रकृति	२५
३.४	समग्र र नमूना	२५
३.५	तथ्याङ्क संकलनका विधिहरु	२५

३.६ तथ्याङ्कको विश्वसनियता एवं प्रमाणिकता २६
३.७ तथ्याङ्कको विश्लेषण एवं प्रश्तुतिकरण २६

अध्याय– चार : अध्ययन क्षेत्र र सामाजिक आर्थिक विशेषताको विश्लेषण
४.१.१ अध्ययन क्षेत्रको परिचय २७
४.१.२ जनसंख्या सम्वन्धी विवरण २८
४.१.३ अध्ययन क्षेत्रको ऐतिकासिकता २८
४.२ सामाजिक र आर्थिक विशेषता ३०
४.२.१ उमेर ३०
४.२.२ शिक्षा ३१
४.२.३ पेशा ३२
४.२.४ वैवाहिक स्थिति ३३
४.२.५ धर्म ३४

अध्याय – पाँच : घरायसी निर्णय प्रक्रिया सम्बन्धी विवरण
५.१ विवाहको किसिम ३६
५.२ मागि विवाह र निर्णय क्षमता ३७
५.३ विवाह र दाइजो ४०
५.४ खानपिनमा महिलाको निर्णय क्षमता ४१
५.५ महिला र सम्पत्ति ४२
५.६ खेतिपाती र निर्णय ४३
५.७ वाली बेचविखन र निर्णय ४४
५.८ जन्म निर्धारण र महिला ४६
५.९ पारिवार नियोजनका साधन प्रयोग र महिला निर्णय ४७
५.१० गर्भवती अवस्था र स्वास्थ्य सेवा ४८
५.१०.१ स्वास्थ्य जाँच र निर्णय क्षमता ५१
५.१०.२ परिवारमा शिक्षा र महिला निर्णय ५१
५.१०.३ छुट्टिने प्रक्रिया र महिला निर्णय ५३
५.१०.४ आर्थिक लेनदेन र निर्णय क्षमता ५५

५.१०.५ घर बाहिरको काममा महिला र श्रीमानको स्वीकृति ५८
५.१०.६ वैवाहिक कार्य र निर्णय ५९
५.१०.७ संघसंस्थाको कार्यमा संलग्नता ६०
५.१०.८ पेशा छनौट र महिलाको निर्णय ६१
५.१०.९ घरायसी सामान किनबेच र महिला निर्णय ६२
५.११ श्रीमानको निर्णय विरुद्ध महिला ६५

अध्याय – छ : निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने तत्वहरु

६.१ निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने तत्वसम्बन्धी धारणा ६७
६.२ दाइजो र पेशा छनौटमा निर्णय ७१
६.३ विवाहको किसिम र छुट्टिने निर्णय ७१
६.४ पेशा र आर्थिक निर्णय ७२
६.५ महिलाको शिक्षा र संघसंस्थाको काममा निर्णय ७४
६.६ वैवाहिक स्थिति र घरायसी किनबेच ७५

अध्याय – सात : सारांश, निष्कर्ष र सुझाव

७.१ सारांश ७६
७.२ निष्कर्ष ७९
७.४ सुझाव ८०
सन्दर्भ ग्रन्थ सूची ८१
प्रश्नावली अनुसूची ८४

तालिका सूची

तालिका		पृष्ठ
४.१	उमेरका आधारमा उत्तरदाता	३०
४.२	शैक्षिक विवरणका आधारमा उत्तरदाता	३१
४.३	पेशागत विवरणका आधारमा उत्तरदाता	३२
४.४	वैवाहिक विवरणका आधारमा उत्तरदाता	३४
५.१	विवाह र दाइजो सम्बन्धमा उत्तरदाता	४०
५.२	खानपिनमा महिलाको निर्णय क्षमता सम्बन्धमा उत्तरदाता	४१
५.३	वाली बेचविखनमा निर्णय क्षमता सम्बन्धमा उत्तरदाता	४४
५.४	परिवार नियोजनका साधन प्रयोग र महिला निर्णय सम्बन्धमा उत्तरदाता	४७
५.५	स्वास्थ्य जाँच र निर्णय क्षमता सम्बन्धमा उत्तरदाता	५०
५.६	परिवारमा शिक्षा र महिला निर्णय सम्बन्धमा उत्तरदाता	५२
५.७	छुट्टिने प्रक्रिया र निर्णय क्षमता सम्बन्धमा उत्तरदाता	५३
५.८	आर्थिक लेनदेन र निर्णय क्षमताका सम्बन्धमा उत्तरदाता	५५
५.९	वैवाहिक कार्य निर्णय क्षमताका सम्बन्धमा उत्तरदाता	५५
५.१०	संघ संस्थाको कार्यमा संलग्नता सम्बन्धमा उत्तरदाता	६०
५.११	घरायसी सामान किनबेचको निर्णय सम्बन्धमा उत्तरदाता	६२
६.१	निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने तत्व सम्बन्धी धारणा सम्बन्धमा उत्तरदाता	६८
६.२	दाइजो र पेशा छनौटमा निर्णय सम्बन्धमा उत्तरदाता	७१
६.३	विवाहको किसिम र छुट्टिने निर्णय क्षमताका सम्बन्धमा उत्तरदाता	७२
६.४	पेशा र आर्थिक निर्णयका सम्बन्धमा उत्तरदाता	७३
६.५	महिलाको शिक्षा र संघ संस्थाको काममा संलग्नता सम्बन्धमा उत्तरदाता	७४
६.६	वैवाहि स्थिति र घरायसी किनबेच सम्बन्धमा उत्तरदाता	७५

चित्र सूची

स्तम्भ		पृष्ठ
४.१	धर्मगत आधारमा विवरण	३५
५.१	विवाहको किसिम सम्बन्धी विवरण	३७
५.२	मागि विवाह र निर्णय क्षमतासँग सम्बन्धित विवरण	३८
५.३	महिलाको नाममा सम्पत्ति सम्बन्धी विवरण	४२
५.४	वाली छनौटमा महिलाको निर्णय सम्बन्धी विवरण	४३
५.५	जन्म निर्धारणमा महिलाको निर्णय क्षमता सम्बन्धी विवरण	४७
५.६	गर्भवती अवस्थामा स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धी विवरण	४८
५.७	श्रीमानको निर्णयको विरुद्धमा महिला सम्बन्धी विवरण	५८
५.८	पेशा छनौटमा महिलाको निर्णय क्षमता सम्बन्धमा उत्तरदाता	६२
५.९	श्रीमानको निर्णय विरुद्ध महिला सम्बन्धी विवरण	६५

शोध सार

प्रश्तुत शोध कार्य दलित महिलाको घरायसी निर्णय प्रक्रिया विषयमा अर्मला वडा नं. ६ का विवाहित दलित महिलामा गरिएको हो । नेपालमा विभिन्न पक्षमा महिलाहरुका निर्णय क्षमता कमजोर रहेको छ । पुरुषप्रदान समाजमा उनिहरुलाई निर्णय प्रक्रियाबाट वञ्चित गरिएको अवस्था छ । यस शोधको मुख्य उद्देश्य त्यहाँ बसोबास गर्ने महिलाहरुमा घरायसी निर्णय प्रक्रियामा कस्तो अवस्था छ पहिचान गर्नु र निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने तत्वहरुको खोजी गर्नु रहेको थियो । यस शोध कार्यले दलित महिलामा रहेको निर्णय क्षमतालाई उजागर गरेको छ । निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने तत्वहरुको खोजी गरिएको छ । यस शोधकार्य बाट पत्ता लागेको परिणामले समेत भविश्यमा दलित महिलासँग सम्बन्धित समाजशास्त्रीय अनुसन्धानमा सहयोगका साथै मार्ग देखाउनेछ । यस अध्ययनमा सिमाहरुमा विवाहित महिलाहरुलाई प्रतिनिधिको रुपमा चयन गरिएको छ । अर्मला गा.वि.स. को वडा नं. ६ मा रहेका दलित महिलाहरुमा सिमित रहेर महिलाको घरायसी निर्णय प्रक्रियाका बारेमा अध्ययन गरिएको छ । अर्मलाका महिला मुनीका पनि दलित महिलाहरुमा घरायसी निर्णय प्रक्रियामा के कस्तो अवस्था रहेको छ भनि जान्ने उत्सुकताले गर्दा यो शोध कार्य गरिएको हो ।अध्ययनको ढाँचा वर्णनात्मक तथा अन्वेषणात्मक विधि छनोट गरिएको छ । यस अध्ययनमा मात्रात्मक र गुणात्मक तथा प्राथमिक र द्धितिय स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनसँग सम्बन्धित अर्मला गा.वि.स. वार्ड नं ६ मा रहेका दलित परिवारका ६० घरधुरीका समग्रता मानि ६० जना महिला मध्ये ३० जना बुहारी र ३० जना सासुमा उद्देश्यमूलक नमूना छनौट गरिएको छ । दलित महिलाहरुमा रहेको निर्णय प्रक्रिया क्षमता कस्तो छ र निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने तत्वहरुलाई यस शोध कार्यले उजागर गरेको छ । यस अनुसन्धानबाट पत्ता लागेको परिमाणले भविष्यमा दलित महिलाहरुको घरायसी निर्णय प्रक्रियासँग सम्बन्धित अनुसन्धान गर्ने व्यक्तिलाई मार्ग देखाउनेछ । देशव्यापी रुपमा महिलाहरुलाई निर्णय प्रक्रियाबाट पर राखेको परिप्रेक्षमा स्थलगत अवलोकन गर्दा यो वडा पनि अछुतो रहेको छैन । यस अध्ययनको सिलसिलामा २०७१ माघ महिनामा स्थलगत सर्वेक्षण गर्ने कार्य गरी दलित महिलाहरुको घरायसी निर्णयसँग सम्बन्धित तथ्यांक संकलन गर्दा प्राथमिक विधि अन्र्तगत अन्र्तवार्ता अनुसूचि, व्यक्तिगत अध्ययन र द्धितिय तथ्यांक विधि अन्र्तगत गा.वि.स.ले गरेको विभिन्न सर्वेक्षण, विभिन्न विद्धानहरुबाट प्रकाशित पुस्तक, लेख रचना जस्ता सामाग्री प्रयोग गरि लैङ्गिक सिद्धान्तमाआधारित भई सम्बन्धित पूर्व साहित्यहरुको समिक्षा गरि यो शोध कार्य अघि बढाईएको छ । उत्पादनको प्रकियामा चर्चा गर्नुपर्दा महिलाहरुलाई अनुत्पादनशिल क्षेत्रमा र पुरुषले उत्पादनशिल क्षेत्रमा अधिकार जमाएको देखिन्छ । महिलाहरु शिक्षामा पछिनै परेका छन् । घरबाहिरको काममा महिलाहरुलाई कम अवसर दिइएको छ । महिलाहरु शिक्षामा पछिनै परेका छन् । घरायसी निर्णय प्रक्रियामा पनि महिलाहरु पछि परेका छन् । निर्णय क्षमतालाई प्रभाव पार्ने तत्वहरुमा उमेर, शिक्षा, परिवारको किसिम, सन्तानको लिङ्ग, शिक्षा, पेशा, सम्पत्ति, दाइजो आदी रहेका छन् ।